

УДК 378.937

МЕХАНІЗМИ РОЗВИТКУ ФОНЕМАТИЧНОГО КОМПОНЕНТУ МОВЛЕННЕВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДІТЕЙ ЗА УМОВ ЗВИЧАЙНОГО ОНТОГЕНЕЗУ

Брушневська І.М., аспірант,
старший викладач кафедри педагогіки
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

У статті автор розглядає мовленнєву діяльність дошкільника як важливу складову формування особистості в цілому. Акцентується увага на тому, що мовлення дитини розвивається в процесі онтогенезу паралельно з фізичним і розумовим становленням і є показником загального психофізичного розвитку. З-поміж усіх складових лінгвістичного компонента мовленнєвої діяльності виокремлено і детально розглянуто механізми формування системи фонематичних уявлень дітей дошкільного віку за умов звичайного онтогенезу.

Ключові слова: мовленнєва діяльність, дитина, онтогенез, звуки, фонематичні процеси.

В статье автор рассматривает речевую деятельность дошкольника как важную составляющую формирования личности в целом. Акцентирует внимание на том, что речь ребенка развивается в процессе онтогенеза параллельно с физическим и умственным становлением и является показателем общего психофизического развития. Среди всех составляющих лингвистического компонента речевой деятельности выделены и детально рассмотрены механизмы формирования системы фонематических представлений детей дошкольного возраста при условии обычного онтогенеза.

Ключевые слова: речевая деятельность, ребенок, онтогенез, звуки, фонематические процессы.

Brushnevskia I.M. MECHANISMS OF DEVELOPMENT OF PHONEMIC COMPONENT OF SPEECH ACTIVITY OF CHILDREN UNDER CONDITIONS OF NORMAL ONTOGENESIS

In the article the author examines preschool speech activity as an important part of identity formation in general. The attention was paid to fact that the child's speech develops during ontogeny process along with physical and mental, and is an indicator of overall general psychophysical development. Among all the parts of the linguistic component the mechanisms of the system phonemic representations preschoolers under normal ontogeny was singled out and discussed in details.

Key words: speech activity, child, ontogeny, sounds, phonemic processes.

Постановка наукової проблеми та її значення. Актуальність своєчасного мовленнєвого розвитку в дошкільному дитинстві визначається завданнями щодо створення сприятливих умов для оптимального розкриття потенційних можливостей кожної дитини, які виявляються у специфічно дитячих видах діяльності й пов'язані із комунікацією. Формування у дитини всіх психічних функцій, психічних процесів, особистості в цілому неможливе без комунікативного контакту.

Мовлення дитини не є чимсь вродженим, його становлення та формування відбувається в перші роки життя. Сприймання і розуміння мови оточуючих, вираження власних бажань, думок, спілкування з дорослими та однолітками – усе це активно вводить дитину в життя, збагачує мислення, сприяє інтелектуальному розвитку і формуванню гармонічно розвиненої особистості. Мовлення кожної дитини має свої індивідуальні особливості, які свідчать про її неповторність, умови розвитку, середовище, в якому вона перебуває, культуру спілкування в родині тощо.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Згідно з визначенням А. Зимньої «мовлен-

нєва діяльність – активний, цілеспрямований, мотивований (як будь-яка довільна дія), предметний (змістовний) процес видачі та прийому сформованої та сформульованої за допомогою мови думки, інформації, спрямованої на задоволення комунікативно-пізнавальної потреби людини в процесі спілкування» [6, с. 4].

Вивченням питання мовленнєвої діяльності та знаходженням оптимальних шляхів її формування займалися А. Зимня, А. Леонтьєв, Є. Соботович. Психолінгвістичний аналіз дитячого мовлення був зроблений А. Леонтьєвим, А. Шахнаровичем, Н. Юр'євою та іншими. Дослідження порушень мовленнєвої діяльності та їх психолінгвістичний аналіз у дорослих проводили Є. Вінарська, А. Лурія, Л. Цветкова, у дітей – Р. Лалаєва, Є. Соботович.

Аналіз наукових джерел засвідчив, що питанням становлення мовлення дитини в ранньому онтогенезі за умов звичайного розвитку приділяли увагу вчені (В. Бельтюков, О. Гвоздев, Д. Ельконін, О. Леонтьєв, Г. Розенгард-Пупко, Н. Швачкін та ін.), які з різних позицій розглядали і визначали етапи мовленнєвого розвитку, детально опи-

сали становлення мовлення у дітей. У дослідженнях фахівців з лінгвістики дитячого мовлення визначена основна послідовність його формування: від стадії белькотіння до семи-дев'яти років (О. Гвоздев, Н. Лепская, С. Цейтлін, А. Шахнарович).

Є. Соботович у своїх дослідженнях виділяє дві складові мовленнєвої діяльності – лінгвістичний та комунікативний компоненти. Лінгвістичний компонент науковець розглядає як «коло мовних знань, мовну компетентність, яка формується в процесі оволодіння мовою і без якої володіння мовою неможливе», а необхідною умовою оволодіння комунікативним компонентом є «формування дій породження та розуміння мовленнєвого висловлювання» [6, с. 46].

Постановка завдання. Мета статті – розглянути процес онтогенезу фонематичної складової лінгвістичного компоненту.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Мовлення дитини розвивається в процесі онтогенезу (індивідуального розвитку організму від моменту народження до кінця життя) паралельно з фізичним і розумовим становленням, є показником загального психофізичного розвитку. Засвоєння малюком рідного мовлення відбувається із суворо визначеною закономірністю та характеризується рядом рис, загальних для всіх дітей. Онтогенетичний розвиток рухової, перцептивної системи і мовлення зумовлює поступове виникнення таких новостворень першого року життя, як сидіння, прямостояння, прямоходіння, гуління, лепет перших слів, що є передумовою подальшого повноцінного психічного розвитку. Тісний взаємозв'язок рухової та мовленнєвої системи породжує маніпулятивні дії як витоки формування предметних дій. Руховий і перцептивний розвиток дитини відбувається виключно за умови спілкування з дорослим. Тому в ранньому немовному періоді для повноцінного психофізичного і мовленнєвого розвитку обов'язковим є спілкування з дорослими.

Вирішальний внесок у розвиток власне лінгвістичних аспектів вивчення дитячого мовлення зробив О. Гвоздев [1]. Протягом багатьох років він записував, оброблював і супроводжував лінгвістичними коментарями висловлювання свого сина за трьома напрямками: фонетика, синтаксис і морфологія, збагачення словникового запасу. Все це мало на меті проаналізувати процеси оволодіння мовою та мовленням в дитячому віці, глибше збагнути закономірності мови й зрозуміти перспективи її розвитку.

Г. Розенгард-Пупко у своїх дослідженнях визначає два основних етапи формування

мовлення: до 2-х років – підготовчий; від 2-х років і далі – етап самостійного становлення мовлення.

Аналізуючи дослідження О. Леонтьєва, можна умовно виділити провідні періоди мовленнєвого розвитку: 1-й – підготовчий (з моменту народження до 1 року); 2-й – переддошкільний (від 1 року до 3 років).

Окрім загальних показників нормативного розвитку мовленнєвої діяльності дітей у ранньому віці, вкрай важливим є врахування онтогенезу появи складових лінгвістичного компоненту.

Оволодіння дитиною мовленнєвою діяльністю залежить, насамперед, від сформованості у неї системи фонематичних уявлень. У своїх роботах О. Гвоздев [1] показав роль фонематичного сприймання для повноцінного засвоєння звукової сторони мовлення. Він зазначав, що загальний процес засвоєння звукової сторони мовлення визначається спільною дією слухової і моторної сфер. Причому слухова сфера є на цьому етапі провідною: розрізнення різноманітних фонематичних елементів, їх точні слухові уявлення стають регулятором для засвоєння і вироблення їх еталонів у вимові дитини. Однак для появи у мовленні звукових елементів необхідні артикуляційні навички, які з'являються дещо пізніше.

Аналіз наукових досліджень (Є. Вінарської, Н. Гаврилової, Е. Данілавичюте, Ю. Рібцун, М. Савченко, Є. Соботович, В. Тищенко та інших) дозволяє прослідкувати послідовність та взаємозумовленість у формуванні фонематичних процесів у дітей в онтогенезі. З'ясовано, що у дітей раннього віку фонематичні процеси формуються послідовно, від простішого до складнішого: фонематичне сприймання, фонематична увага, слуховий (фонематичний) контроль, фонематичне уявлення, фонематичний аналіз і синтез.

Всі ці складові є взаємопов'язаними, тому часто можна констатувати, що вони тісно переплітаються в процесі мовленнєвого розвитку дитини. У часовому параметрі практично неможливо відділити час закінчення формування одного етапу і початок другого. Це зумовлено тим, що достатньою основою для розвитку наступного процесу є початкова сформованість попереднього. Тривалість періоду формування фонематичних процесів у дітей є індивідуальним явищем, залежним від умов мовленнєвого середовища.

Народившись, дитина відразу потрапляє у звукове середовище (голоси людей, тварин, звуки природи, музика, побутовий шум і т.д.). Сприйняття і розрізнення звуків різної модальності, формування слухо-

вого відчуття забезпечує нормальне функціонування слухового аналізатора. Якщо ж у дитини наявні будь-які патологічні зміни в діяльності його відділів, то це неминуче призведе до ускладнень у формуванні фонематичних процесів.

Перебуваючи у звуковому середовищі, дитина з перших тижнів вчиться реагувати на нього: прислухається, заспокоюється або плаче. Складається враження, що вона внутрішньо диференціює звуки на приємні та дратуючі, цікаві та неважливі. При частому повторенні звуків, до яких малюк байдужий (невиразні, монотонні, неакцентовані), він перестає реагувати на них. При появі «цікавого» звуку дитина активізується. Це свідчить про перші прояви спроб диференціації звуків дитиною.

Пізніше, у віці приблизно трьох місяців виникає специфічна форма зорово-слухового зосередження на голосі того, хто розмовляє з дитиною; у чотири місяці така реакція набуває форми пошуку обличчя того, хто говорить. Це не просто розгляд обличчя людини, яка звертається до дитини – це уважне спостереження за артикуляційними рухами, мімікою, спроби співвіднести почуті звуки з побаченими рухами. Саме таким чином відбувається засвоєння і подальше наслідування мовлення дорослого малюком.

Перші мовленнєві дії дитини проявляються у вигляді гуління – специфічної голосової реакції, пов'язаної з рефлексорними, хаотичними, нестабільними рухами органів артикуляції в поєднанні з ротовим видихом (рідше вдихом) та голосоутворенням [7, с. 4]. Це перші спроби голосу, знайомство з варіантами його звучання. У результаті в дитини розвивається рухливість артикуляційного апарату, голосові навички, диференціація на слух власного і чужого голосу. Все це є обов'язковими передумовами розвитку експресивного мовлення.

Гуління – обов'язкова безумовно-рефлекторна реакція, яка виникає абсолютно у всіх дітей. Відомо, що діти з тяжкими патологіями слуху, інтелектуального та мовленнєвого розвитку також проходять цей етап, хоча в подальшому у них мовлення може не розвиватися. Гуління за своїм звуконаслідувальним складом є однаковим для різних мов.

У віці п'яти-шести місяців гуління у дитини згасає, плавно переходячи у новий етап – дитячий лепет, який за свою структурою є значно складнішою домовленнєвою діяльністю. Дослідження психолінгвістичної науки свідчать, що саме в цей період можливе оволодіння малюком фонетичною системою рідної мови або мови, яку вона чує. Звуки лепету включають у себе як го-

лосні, так і приголосні звуки того мовленнєвого середовища, в якому малюк перебував у перші місяці життя, незалежно від національності. Це дає змогу говорити про розвиток першого рівня мовленнєвого слуху – сенсорного.

Слуховий аналізатор дитини розрізняє різноманітні (немовленнєві та мовленнєві) звуки за акустичними характеристиками, тобто на сенсорному рівні. Це дає можливість диференціювати нові та знайомі, приємні і небажані звуки, які виникають у навколишньому середовищі. Певні звукокомплекси, які чув малюк в перші місяці, зберігаються в його пам'яті у вигляді структурованих поєднань звуку і артикуляційного руху. В процесі гуління він уже мав спроби наслідування певних звуків, а на етапі лепету відбувається вдосконалення імітаційних звукових навичок.

Зважаючи на те, що звуки є різними за рівнем артикуляційної складності, результат копіювання не завжди є точним. Відомо, що темпи розвитку мовно-слухового аналізатора у дітей першого року життя значно випереджують розвиток мовно-рухового аналізатора. Тому першими в процесі лепету з'являються звуки, артикуляція яких є простішою у наслідуванні і чіткою у виконанні (голосні, губно-губні та деякі перендоязикові приголосні).

На відміну від процесу гуління, лепет з'являється не у всіх дітей. У дітей з вадами слуху він або зовсім відсутній, або формується із значними труднощами. Цей факт переконує у тому, що лепет – не лише артикуляційна діяльність, а й мовно-слухова, яка здійснюється на сенсорному рівні.

Розвиток у дітей першого рівня мовленнєвого слуху дає можливість на сенсорному рівні сприймати і диференціювати цілу гамму тонких акустичних ознак звуків: амплітуду звукової хвилі або сили голосу, частоту звукової хвилі або висоти голосу, тембр голосу, силу звучання. У результаті такого процесу в корі головного мозку відбувається дійсний аналіз отриманих звуків, що є основою для подальшої мовно-аналітичної діяльності.

Розвиток і удосконалення функціонування мовно-рухового і мовно-слухового аналізаторів сприяє появі у дитини другого рівня мовленнєвого слуху – перцептивного або фонематичного. Загалом фонематичний слух формується у малюка дуже рано. Про це свідчать його спроби відрізнити звуки навколишнього світу від звуків зверненого до нього мовлення, орієнтація на мовленнєві звуки в процесі сприймання і розуміння мовлення дорослих. Для розуміння дитини у ранньому віці важливим є не семантичний

зміст звернених слів, а їх ритмічне структурування. Яскравим прикладом цього є засвоєння і безумовне відтворення дитячих потішок і забавлянок, де основна увага акцентується на збереженні ритму, а не на розумінні слів типу «Тосі-тосі, свині в горосі».

Дослідження вчених свідчать, що початок цього етапу припадає на десятий місяць життя дитини. Саме в цей період вона поступово починає звертати увагу на звукове оформлення слів, виникають перші слова. Проте дитина, засвоюючи слова від дорослого, підпорядковує цей процес власним принципам, створюючи ніби проміжну систему мовлення. Так, на початку слова здебільшого вимовляються лише дзвінки приголосні, а в кінці – глухі. Згодом ці особливості коректуються і співпадають з мовною системою дорослих.

Із поступовим засвоєнням фонемного складу рідної мови у словнику дитини з'являються перші стійкі слова, що співвідносяться конкретним значенням. Саме тому подальший розвиток перцептивного рівня слухового сприймання є передумовою активного збагачення словника. Як зазначає Є. Соботович, у віці двох років фонематичний слух дитини є практично повністю сформованим. Це можна прослідкувати у вмінні дитини диференціювати на слух усі фонемі рідної мови, стабілізації її слухового сприймання. Результатом є активне збільшення імпресивного та експресивного словника дитини на кінець другого року життя.

Важливою ланкою у формуванні фонематичної сторони мовлення в онтогенезі є розвиток слухової уваги. Вона є своєрідним каталізатором всіх фонематичних процесів, стимулюючи їх до подальшого розвитку і паралельно розвиваючись сама. Основне її завдання – не лише забезпечення засвоєння інформації про фонемі, а й контроль за їхньою вимовою. Тобто напрацьовується двостороння увага: до сприймання себе, власного мовлення і до окремих зовнішніх проявів зверненого мовлення оточуючих людей. Далі формується увага до окремо взятих фонем як узагальнених акустичних та артикуляційних формальних, а пізніше – смислорозрізнявальних одиниць. Показником розвитку слухової уваги є формування у дітей здатності контролювати вимову фонем ізольовано і в словах.

Сформований механізм функціонування слухової уваги за умов звичайного розвитку забезпечує удосконалення лексичної та граматичної систем мовлення. Збалансованість нейродинамічних процесів гальмування і збудження дає можливість дитині сконцентрувати свою увагу на об'єктах пізнання, утримувати і переключати її без

особливих труднощів. Якщо цей баланс буде порушено, матимуть місце численні недоліки розвитку фонематичних процесів (зокрема, труднощі диференціації звуків при їх сприйманні і відтворенні).

Тісно пов'язаною із слуховою увагою є інша важлива складова мовленнєвої діяльності – функція слухового контролю. П. Гальперін, М. Жинкін, І. Зимня у своїх дослідженнях акцентують увагу на трьох основних складових у схемі слухового контролю: а) зразок, відповідно до якого відбувається порівняння дії, що програмується; б) процес співставлення; в) процес прийняття рішення, в результаті якого або підтверджується правильність виконання дії, або приймається рішення про її зміну [2, с. 8]. М. Жинкін зазначає, що усунення слухового контролю із механізму мовлення неможливе ні за яких обставин. Слухову увагу і слуховий контроль можна визначити як свого роду обслуговуючі процеси, що забезпечують якість діяльності засвоєння та використання мови. Тим часом між ними теж є певна ієрархічна взаємодія, оскільки порушення уваги неминуче призводять до зниження контролю.

Отже, в процесі здійснення дії контролю відбувається взаємодія багатьох пізнавальних процесів. Зокрема, пам'ять забезпечує довготривале зберігання еталонів контролю та їх швидку актуалізацію; мислення здійснює контроль за операціями порівняння та механізмами вибору, передбачає алгоритм виправлення допущених помилок; увага дозволяє зосередитися на даному звуці або фонемі.

В. Бельтюков та Є. Соботович [5, с. 9] називають період від двох до чотирьох-п'яти років критичним у формуванні фонологічної системи мовлення малюка. Саме в цей час відбувається інтенсивне збагачення словника новими лексемами, різноманітними за складністю звукового звучання. І тому так виразно в цей період відчувається диспропорційність між діяльністю мовно-слухового та мовно-рухового аналізаторів: перший уже досягнув зрілості і може функціонувати в повну силу, а другий перебуває на стадії формування. У дитини фонематичний слух уже сформований і вона спроможна правильно сприймати звукові еталони слів від дорослих, але недостатня точність рухів артикуляційного апарату не дає можливості їх відтворити. Нормальне функціонування на цьому етапі слухового контролю сприяє усвідомленню і засвоєнню правильного звучання слів за відсутності можливості поки що так його вимовляти. Відбувається природній процес формування фонематичних уявлень на основі еталонів звучан-

ня, почутих від дорослих. Порушення цієї ланки мовленнєвої діяльності призведе в подальшому до фонологічних патологій: дитина не диференціюватиме ні власних, ні чужих помилок у мовленні, тому що фонематичні уявлення сформовано на основі власної спотвореної вимови.

Таким чином, прослідковується взаємозв'язок фонематичного слуху, слухового контролю та фонематичних уявлень. Фонематичні уявлення – це здатність сприймати кожний мовний звук у різних варіантах його звучання, що забезпечує правильне використання звуків для розрізнення значення слів. У період з 2,5 до 3,5-4 років у дошкільників формуються фонематичні уявлення, що відповідають власній звуковимові, а з 4-5 років дитина диференціює всі звуки мовлення як на слух, так і у вимові, тобто її фонематичні уявлення є вже повністю сформованими та відповідають мовним нормам [4, с. 220]. Фонематичні уявлення є надзвичайно залежними від стану сформованості фонематичних процесів ієрархічно більш високого рівня.

Формування фонематичних уявлень неможливе без операцій фонематичного аналізу і синтезу – розумових дій, завдяки яким зі слова виокремлюються певні звуки або, навпаки, певні мовні звуки поєднуються у слова. У віці після чотирьох років у дітей починають з'являтися первинні навички фонематичного аналізу звукового складу слова. Спочатку вони формуються з опорою на слухове сприймання слова, а згодом відбуваються вже не у зовнішньому, а у внутрішньому плані, без залучення опори на власне слухове сприймання. З 5 років і упродовж навчання у початкових класах у дітей формуються та закріплюються вміння розрізняти голосні і приголосні, тверді та м'які, дзвінкі та глухі звуки, здійснювати частковий і повний звуковий аналіз слів, знаходити близькі

за звучанням слова, пояснювати значення слів-паронімів, не допускати помилок у їх написанні.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, формування фонематичного компоненту мовленнєвої діяльності в онтогенезі звичайного розвитку дитини відбувається тривало, із залученням багатьох функцій і операцій. Однак для розуміння складної структури розвитку складових мовленнєвої діяльності подальшого розгляду та аналізу потребують також інші складові комунікативного компоненту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гвоздев А.Н. Вопросы изучения детской речи / А.Н. Гвоздев. – М.: Изд-во АПН СССР. – 1961. – 471 с.
2. Зимняя И.А. Речевой механизм в схеме порождения речи / И.А. Зимняя // Психологические и психолингвистические проблемы владения и овладения языком. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1969. – С. 5–17.
3. Федорович Л.А. Психолого-педагогическая диагностика развития детей раннего дошкольного возраста: [учебно-методическое пособие] / [Л.А. Федорович]. – Кременчуг: Христианская Заря, 2008. – 217 с.
4. Рібцун Ю.В. Формування фонологічного компоненту мовленнєвої діяльності у дітей за умов нормального та порушеного онтогенезу / Ю.В. Рібцун // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова: зб. наук. пр. – 2012. – № 22. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. – С. 219–222.
5. Соботович Є. Ф. Психолінгвістична періодизація мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку / Є.Ф. Соботович // Теорія і практика сучасної логопедії: Збірник наукових праць. Вип. 1 – К.: Актуальна освіта, 2004. – С. 7–35.
6. Соботович Е.Ф. Структура речевой деятельности и ее формирование / Е.Ф. Соботович // Изучение и коррекция обучения и воспитания детей с нарушениями слуха и речи. – К.: КГПИ, 1989. – 44 с.
7. Тищенко В.В. Ієрархія фонематичних процесів в онтогенезі дитячого мовлення / В.В. Тищенко // Теорія і практика сучасної логопедії: Збірник наукових праць: Вип. 4. – К.: Актуальна освіта, 2007. – С. 3–18.